
KYBELE JA ATTISE KULTUS

Jaan Lahe

Väike-Aasia tähtsus Vahemereruumi kultuuriloos on olnud erakordselt suur. See on tingitud juba ainuüksi selle piirkonna geograafilisest asendist, tänu millele on Väike-Aasia olnud läbi aegade Aasia ja Euroopa rahvaste ja tsivilisatsioonide kokkupuuteala.¹ Juba alates III aastatuhandest eKr on Väike-Aasia olnud tihedates sidemetes Mesopotaamiaga (Sumeriga ja Akkadiga) ning alates II aastatuhandest eKr Egiptusega ja Egeuse mere äärsete rahvastega. Nende kontaktide tulemuseks olid mitmesuunalised kultuurimõjud. Ühelt poolt avaldasid muinasida tsivilisatsioonid, eriti Mesopotaamia tsivilisatsioon, mõju Väike-Aasias tekkinud hetitiide tsivilisatsioonile: hetiidid võtsid Mesopotaamiast üle kiilkirja ja kaaluühikud, Mesopotaamia seadusandlus on mõjutanud hetitiide seadusandlust jne. Teiselt poolt õppisid Egeuse mere ääres elavad rahvad, sh kreeklaste esivanemad, Mesopotaamia kultuuri tundma hetitiide

¹ Väike-Aasia tähtsuse kohta Vahemereruumi kultuuriloos vt nt Friedrich Karl Dörner. "Kleinasien. Herkunftsland orientalischer Gottheiten," *Die orientalischen Religionen im Römerreich*. Ed. M. J. Vermaseren (Leiden: E. J. Brill, 1981), 73–95; Elmar Schwertheim, *Kleinasien in der Antike*. Von den Hethitern bis Konstantin (München: C. H. Beck, 2005).

vahendusel. Kuid ka Väike-Aasia enda kultuurid on avaldanud mõju kreeka (ja hiljem ka rooma) kultuurile ning see mõju kestis edasi ka pärast seda, kui hetiitide riik oli lakanud olemast ning Väike-Aasiasse olid asunud traakia hõimud (u 1200. a eKr). Umbes samal ajal kui viimased, asusid Väike-Aasia läänerannikule ka esimesed kreeka kolonistid ning nõnda lülitati see piirkond vahetult Kreeka kultuuriruumi koosseisu. Viimase koosseisu jäi Väike-Aasia ka pärast seda, kui see ala langes roomlaste valitsuse alla (II saj eKr).

Väike-Aasia tähtsus on olnud suur ka kreeka-rooma religiooni- loos. Väike-Aasiast võtsid kreeklased ja roomlased üle hulga jumalaid ja kultusi. Juba väga varasel ajal juurdus kreeklaste hulgas Suure Jumalataari kultus, keda kreeklased nimetasid “Suureks Emaks” (kr k Megale Meter). III sajandil eKr tutvusid tolle jumalanna kultusega ka roomlased, kes võtsid ta vastu oma panteoni ning andsid talle nimeks *Magna Mater*. Väike-Aasia, täpsemalt Kapadookia päritoluga oli ka jumalanna Ma, kelle kultuse võtsid roomlased Sulla ajal üle ning kelle nad samastasid oma sõjajumalanna Bellonaga.² Meie ajaarvamise esimestel sajanditel lisandus neile früügia jumala Sabaziose kultus. Sabazios oli põlluharimise jumal ning sünnituse abistaja, kelle austajad koondusid müsteeriumivennaskondadeks.³ Kõigist neist kultustest levis aga kreeka-rooma maailmas kahtlemata kõige ulatuslikumalt Suure Ema kultus. Selle jumalataari, kelle pärisnimi oli Kybele, ning tema meespartneri Attise kujude ümber tekkis keisririigi ajajärgul müsteeriumiusund, mis levis peaaegu terves Rooma impeeriumis.

² Vt Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte*. Handbuch der Altertumswissenschaft. V Abteilung. (München: C. H. Beck, 1960), 281–282; Hans Kloft, *Mysterienkulte der Antike*. Götter–Menschen–Rituale (München: C. H. Beck, 1999), 60. Sellel kultusel oli palju ühist Suure Ema kultusega: metsikud ekstaatilised tantsud, rändavad kerjuspreestrid jm.

³ Tema kultuse kohta vt Rudolf Fellmann, “Der Sabazios-Kult”, *Die orientalischen Religionen im Römerreich*. Ed. M. J. Vermaseren. (Leiden: E. J. Brill, 1981), 316–333.

KYBELE RELIGIOONILOOLINE PÄRITOLU

Kybelet on iseloomustatud kui tüüpilist emajumalannat, s.t kui viljakuskultuslikku jumalannat, kelles on nähtud maise ema taevast projektsiooni.⁴ Arheoloogiliste leidude (naisekujukeste)⁵ põhjal on oletatud, et kujutlus jumalannast, kes sünnitab loomade, inimeste ja taimede maailma, oli olemas juba keskmisel kiviajal⁶ ja oli juba tollal levinud ka Vahemereruumi idaosas.⁷ Kuigi mõned uurijad, nagu näiteks Birgit Heller, on seisukohal, et jumalannakujudest ei saa tuletada ühtset emajumalataari kontseptsiooni,⁸ on viljakus ometi paljude jumalannade üks iseloomulikumaid jooni ning viljakusega seotud jumalannad on olnud eriti olulised just Lähis-Ida ja Vahemere-ruumi põlluharijakultuurides (Egiptuse Isis, Mesopotaamia Ištar, foiniikia Astarte, Kreeka Hera ja Aphrodite).⁹ Ka konkreetselt Väike-Aasia ruumis oli viljakusega seotud jumalannakultus levinud juba eelajaloolisel ajal.¹⁰ Seda tõendavad

⁴ Tarmo Kulmar, *Üldine usundilugu I* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994), 19.

⁵ Põhjaliku ülevaate esi- ja varaajaloolistest naisekujuketest (koos tüpoloogiaga) annab Wolfgang Helck, *Betrachtungen zur Großen Göttin und den ihr verbundenen Gottheiten* (München, Wien: R. Oldenbourg, 1971), 14–59).

⁶ Selline on vähemalt üks võimalikke kiviaegsete naisekujukeste tõlgendusi. Üldtunnustatud tõlgendust ei ole ja küllap on õigus Helckil, kui ta ütleb, et arvestades kujukeste suurt hulka ning seda, et nad pärinevad eri ajastutest ja piirkondadest, on tõenäoline, et nende tähendus võib olla olnud eri aegadel ja eri paikades erisugune (Helck, *Betrachtungen zur Großen Göttin*, 60).

⁷ Gabriel Sanders, “Kybele und Attis,” *Die orientalischen Religionen im Römerreich*. Ed. M. J. Vermaseren. (Leiden: E. J. Brill, 1981), 264.

⁸ Vt Birgit Heller, “Muttergottheiten,” *RGG* Bd 5 (2002), 1630–1631, 1630. Erinevalt Hellerist arvab Helck, et eel- ja varaajaloolisi naisekujukesi võib siiski vaadelda ühe “suure jumalanna” väljendusvormidena ning et selles jumalannas tuleb näha nähtavat kehastust väest, mis loob naiselikku seksuaaljõudu. Helcki arvates eksisteeris kujutlus sellisest jumalannast juba neoliitikumis, kuid juba paleoliitikumist pärinevatel naisekujukestel leidub tema üksikuid jooni (Helck, *Betrachtungen zur Großen Göttin*, 71).

⁹ Kulmar, *Üldine usundilugu*, 19.

¹⁰ Walter Burkert näeb selles jumalataaris Kybele prototüüpi ja näeb seega Kybele kultuse juuri juba neoliitikumis (Walter Burkert, *Antike Mysterien*. Funktionen und Gehalt. Zweite, unveränderte Auflage. (München: C. H. Beck, 1991), 13).

Catal Hüyükist leitud arvukad neoliitilised terrakotakujud, mis kujutavad sünnitavat jumalitari (dateeritud VII aastatuhandesse eKr).¹¹ Ta istub troonil ning tema käed toetuvad mõlemal pool trooni seisvate leopardide peadele.¹² Ka Hattušast leitud hetiiidi reljeefidel (II aastatuhandest eKr) kujutatud jumalanna Hepatut kujutatakse koos pantritega.¹³ Koos lõvidega kujutati hiljem ka jumalanna Kybelet.¹⁴ See lubab oletada, et Kybele on olnud algselt nn loomade emand, s.t jumalik olend, keda peeti loomade valitsejaks.¹⁵ Taolist olendit kohtab juba muistsetes kütikultuurides, ent “loomade valitsejanna” kuju esineb ka teistes Aasia vanades kõrgkultuurides.¹⁶

Kybele otseseks prototüübiks peetakse hetiiidi jumalannat Kubabat,¹⁷ kelle kultuse keskus asus juba II aastatuhande alguses eKr Põhja-Süürias Karhemišis (nüüd Gerablus/Carablus Türgis).¹⁸ Ka Väike-Aasias Pessinuses (tänapäeva Balihisar Türgis) oli Kybele kultuse keskus ilmselt juba pronksiajal.¹⁹ Traaklased (früügalased), kes XII saj eKr Balkanilt Väike-Aasiasse rändasid, võtsid hetiiidelt

¹¹ Sanders, “Kybele und Attis”, 264–265. Catal Hüyüki naisekujukeste kohta vt lähemalt Helck, *Betrachtungen zur Großen Göttin*, 90–94.

¹² Sanders, “Kybele und Attis”, 264–265.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ See ikonograafiline detail lubab tömmata paralleele Kybele ja mitme teise Lähis-Ida jumalitari vahele. Lõvidega jumalanna kujutisi võib leida nii Väike-Aasiast, Mesopotaamiast kui ka Süüriast (vt Monika Hörig, *Dea Syria: Studien zur religiösen Tradition der Fruchtbarkeitsgöttin in Vorderasien. Alter Orient und Altes Testament. – Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments. Band 208.* (Neukirchen-Vluyn: Verlag Butzon & Bercker Kevelaer; Neukirchener Verlag, 1979), 93–128).

¹⁵ Peter Gerlitz, “Muttergottheiten,” *TRE* Bd XXIII. (1994), 500.

¹⁶ Maarten Jozef Vermaseren, “Hellenistlikud usundid,” *Historia religionum*. Eds. G. Widengren ja C. J. Bleeker. II kd (käsikiri). (Tallinn, 1988–1990), 291.

¹⁷ Selle jumalitari kohta vt Helck, *Betrachtungen zur Großen Göttin*, 244jj.

¹⁸ Mario Liverani, “Karkemisch,” *RGG* Bd 4 (2001), 813; Christoph Auffarth, “Kybele/Attis,” *RGG* Bd 4, 1913; Sanders, “Kybele und Attis”, 265; Christoph Auffarth, “Mater Magna,” *RGG* Bd 5 (2002), 902; Dieter Zeller, “Mysterien/Mysterienreligionen,” *TRE* Bd XXIII. (1994), 509.

¹⁹ Sanders, “Kybele und Attis,” 265.

Kubaba kultuse üle²⁰ ning hakkasid teda austama Kubile nime all.²¹ Traaklased austasid teda mäejumalannana,²² keda seostati Ida mäestikuga Müüsias,²³ aga samuti ka kindlustatud asulate jumalannana.²⁴ Lisaks sellele peeti teda kõigi jumalate emaks ning säilis ka tema funktsioon metsloomade valitsejannana.²⁵

On teada, et juba Früügiast korraldati tolle jumalitari auks kevadisel ajal ekstaatilisi riitusi, milles oli oluline koht muusikal ja tantsul.²⁶ Juba seal oli tavaks, et Kubile preestrid kastreerisid ennast.²⁷ Rituaalset enesevigastamist, sealhulgas enesekastreerimist, kohtab ka mitmetes teistes Vahemereruumi usundites, näiteks süüria jumalanna Atargatise kultuses.²⁸

SUURE EMA KULTUS KREEKLASTE SEAS

Kreeklased tutvusid Kubile kultusega ilmselt traaklaste vahendusel, s.t pärast seda, kui kreeklased sattusid kokkupuutesse traakia hõimudega,²⁹ ning võtsid tema kultuse tõenäoliselt omaks juba

²⁰ *Ibid.*

²¹ Walter Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual* (Los Angeles, London: University of California Press, Berkeley, 1982), 103.

²² Zeller, "Mysterien/Mysterienreligionen," 509.

²³ Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 56.

²⁴ Sanders, "Kybele und Attis," 265.

²⁵ Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 56.

²⁶ *Ibid.*; Zeller, "Mysterien/Mysterienreligionen," 509.

²⁷ Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 56.

²⁸ Atargatise ehk Dea Syria kultuse kohta vt Hendrik J. W. Drijvers, "Die Dea Syria und andere syrische Gottheiten," *Die orientalischen Religionen im Römerreich*. Ed. M. J. Vermaseren. (Leiden: E. J. Brill, 1981), 243–246, 250; Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 67–69; Hörig, *Dea Syria: Studien zur religiösen Tradition der Fruchtbarkeitsgöttin in Vorderasien*. Kultust käsitlevad kirjalikud allikad on avaldatud väljaandes: *Corpus Cultus Deae Syriae*. Ed. M. J. Vermaseren. (Leiden: E. J. Brill, 1972).

²⁹ Esimesed kontaktid traaklastega tekkisid kreeklastel u 1200. a eKr, kui esimesed kreeka kolonistid asusid Väike-Aasia rannikule. Kreeklaste kontaktid traaklastega tihenesid pärast seda, kui kreeklased rajasid VIII saj eKr Traakiasse oma kolooniad.

Väike-Aasias.³⁰ Nad hakkasid Kubilet austama Kybele nime all, kuid kreekakeelsetes allikates kohtab ka tolle jumalanna teisi nimekujusid: Kybeleia, Kybebe, Kybala.³¹ Kuna Kubile/Kubileya oli juba Väike-Aasias olnud mäejumalanna,³² siis nimetasid kreeklased teda ka “Mäe Emaks” (Meter Oreia).³³ Mõnikord kasutasid nad ka nimekuju, millesse oli lisatud mõne konkreetse mäe nimi (näit Meter Idaia, Meter Dindymene jne),³⁴ ent sageli nimetati teda lihtsalt “emaks” (Meter).³⁵ “Emaks” (Matar) olid seda jumalataari nimetanud juba früüglastel. Et kreeklased tema kultuse früüglastelt üle võtsid, sellele viitab ms asjaolu, et kreeklased nimetasid Kybelet ka “früügia jumalatariks”.³⁶

Vanimad meile teadaolevad andmed Kybele kultusest kreeklaste seas pärinevad arhailisest ajajärgust. Nii esineb tolle jumalataari nimi kujul Kuvava ühes Sardesest (Lüüdiast) leitud kreekakeelses raidkirjas, mis on dateeritud VI saj algusesse eKr.³⁷ Kujul Kubala kohtab tema nime ka Lõuna-Itaaliast Lokroist leitud potikildudel, mida Sanders dateerib VI sajandisse,³⁸ Burkert aga koguni VII sajandisse eKr.³⁹ Samast sajandist pärineb ka Semonidese teade rändavatest ja kerjavatest Kybele preestritest (kr *metragyrtai* –

Kybele kultuse varase leviku kohta kreeklaste hulgas vt Martin Persson Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*. Handbuch der Altertumswissenschaft, V Abteilung. I. (München: C. H. Beck, 1955), 687jj.

³⁰ Gerlitz, “Muttergottheiten,” 500; Zeller, “Mysterien/Mysterienreligionen,” 510.

³¹ Burkert, *Antike Mysterien*, 13; Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, 102–103; Gerlitz, “Muttergottheiten,” 500.

³² Zeller, “Mysterien/Mysterienreligionen,” 509.

³³ Burkert, *Antike Mysterien*, 13; Gerlitz, “Muttergottheiten,” 500.

³⁴ Burkert, *Antike Mysterien*, 13.

³⁵ Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, 103; Gerlitz, “Muttergottheiten,” 500.

³⁶ Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, 103; Schwertheim, *Kleinasion in der Antike*, 27.

³⁷ Sanders, “Kybele und Attis,” 266.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, 103.

“Ema kerjused”).⁴⁰ Seepärast dateerib Peter Gerlitz Kybele kultuse leviku alguse kreeklaste seas VII saj-sse eKr.⁴¹

Kybele kultuse levikust kreeklaste seas annavad tunnistust paljud mälestised. Silmapaistva osa neist moodustavad väikesed kabelid, mida kreeklased tähistasid sõnaga *naiskos*. Neid on leitud kreeklastega asustatud aladelt mitmel pool, kuid vanimad neist pärinevad Väike-Aasiast.⁴² Selle põhjal võibki oletada, et Kybele kultus levis kõige varem Väike-Aasia kreeklaste hulgas, kes olid otseses kokkupuutes früügia hõimudega. Nad samastasid Kybele Zeusi ema Rheiaga ja maaema Demeteriga.⁴³ Ja nii nagu 14. Homerose hümnis⁴⁴ nimetatakse Rheiat/Rhead “jumalate emaks” (*meter theon*), sai ka Kybele tiitliks “kõigi jumalate ja inimeste ema”.⁴⁵ Sarnasus nende kahe kreeka jumalatariga löi hea pinnase Kybele lülitamiseks kreeka panteoni.⁴⁶ Kuid koos ülevõtmisega kreeklaste poolt Kybele kuju ka helleniseeriti ning ta minetas oma metsikud ekstaatilised jooned.⁴⁷ Ei ole teada, et kreeklased oleksid arhailisel või klassikalisel ajajärgul korraldanud tema auks ekstaatilis-orgiastlikke riitusi.⁴⁸ Ka puudusid kreeklaste hulgas kastreeritud hieroduulid, kes olid olulised Väike-Aasia kultuses. Küll on aga Kreeka alalt teateid mittekreeklastest eunuhhpreestrite kohta. Nii on säilinud näiteks teade sellest, kuidas ateenlased nägid 415. a eKr pealt ühe Kybele teenri avalikku enesekastratsiooni kaheteistkümne jumala altari juures.⁴⁹

⁴⁰ Simonides, fragment 36.

⁴¹ Gerlitz, “Muttergottheiten,” 500.

⁴² Sanders, “Kybele und Attis,” 266; Burkert, *Antike Mysterien*, 40.

⁴³ Sanders, “Kybele und Attis,” 266; Burkert, *Antike Mysterien*, 69; Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 57.

⁴⁴ Homerose hümnideks nimetatakse 34 heksameetris kirjutatud eepilist luuletust, mis on pühendatud eri jumalatele. Vanimad neist pärinevad VII saj-st eKr. Kreeka kirjanduslik traditsioon omistab hümnide autorsuse Homerosele.

⁴⁵ Euripides, Helena 1301.

⁴⁶ Sanders, “Kybele und Attis,” 266.

⁴⁷ *Ibid.*, 267; Vermaseren, “Hellenistlikud usundid,” 282.

⁴⁸ Sanders, “Kybele und Attis,” 267.

⁴⁹ *Ibid.*

Balkani poolsaarel elavad kreeklased võtsid Kybele kultuse Väike-Aasia kreeklastelt suhteliselt kiiresti üle. Ateena agoraale püsitati tema auks tempel juba VI saj⁵⁰ või V saj algul eKr.⁵¹ Tempel hävis sõjas varsti pärast ehitamist ning Kybele kultus viidi üle selle naabruses asuvasse endisesse nõukogu hoonesse, millest sai nüüd ühtaegu Kybele tempel ja linnaarhiiv.⁵² Kunstnik Agorakritos Paroselt (Pheidiasse õpilane) valmistas tolle uue pühamu jaoks trooniva jumalanna kuju, mis kujutab teda tūmpanoni⁵³ ja lõvidega.⁵⁴ Neist said Kybele kanoonilised atribuudid, mida me kohtame ka hilisemas kunstis.

Nagu eespool nimetatud, oli Kybele kultus olnud juba Früügiast tugeva ekstaatilis-orgiastilise kallakuga. Gabriel Sandersi meelest on tähelepanuväärne, et kreeklaste hulgas levis too kultus “leebeemas vormis”, ilma ekstaatiliste tantsudeta flöödi ja löökpillide saatel ning ilma enesekastratsioonita.⁵⁵ Juba Nilsson arvas, et selle kultuse metsikus ei leidnud kreeklaste hulgas poolehoidu, nii nagu nende hulgas ei leidnud (erinevalt roomlastest) poolehoidu ka gladiaatorite võitlused.⁵⁶ Dieter Zeller arvab siiski, et kreeklaste seas levisid paralleelselt kaks Kybele kultuse vormi: “kodaanlik”, vaoshoitum vorm, ning ekstaatilis-orgiastiline mitteametlik vorm, mida viljelesid “Ema kerjused” (*metragyrtai*).⁵⁷ Osaliselt assimi-

⁵⁰ Auffarth, “Kybele/Attis,” 1913.

⁵¹ Sanders, “Kybele und Attis,” 267.

⁵² Rosalind Thomas, *Oral tradition and written record in classical Athens* (Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1989), 31–35.

⁵³ Tūmpanon ehk raamtrumm on mõlemalt poolt nahaga kaetud laiavõruline trumm, mida kasutati paljudes kultustes.

⁵⁴ Sanders, “Kybele und Attis,” 267.

⁵⁵ Sanders, “Kybele und Attis,” 268; Martin Persson Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*. Zweiter Band. Die hellenistische und römische Zeit. Vierte, unveränderte Auflage. (München: C. H. Beck, 1988), 640.

⁵⁶ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 640–641.

⁵⁷ Zeller, “Mysterien/Mysterienreligionen,” 510.

leerus Kybele Kreekas jumalanna Rheaga,⁵⁸ osaliselt aga jahijumalanna Artemisega,⁵⁹ kes oli nagu Kybelegi seotud metsloomadega.

KYBELE MÜSTEERIUMID VANAS KREEKAS

Palju diskuteeritud küsimuseks kreeka religiooni ajaloos on olnud see, et millal on tekkinud Kybele müsteeriumid. Kuna Euripides nimetab oma pisut enne 407.–406. a eKr kirjutatud näidendis “Bakhandid” teatud Kybele auks korraldatud riitusi *ta matros megalas orgia Kybelas*, siis on oletatud, et juba tema ajal pühitseti tolle jumalanna auks orgiaid selle sõna klassikalises mõttes, s.t salajasi pühitsustalutusi, nagu me kohtame neid Demeteri kultuses Eleusises või ka Dionysose kultuses.⁶⁰ Ühes Sardesest pärit raidkirjas aastast 365 eKr nimetatakse koguni Kybele müsteeriume (*mysteria*). Selles raidkirjas öeldakse, et Zeus-Baradatese kultuseteenritel on keelatud osa võtta Sabazio-Dionysose, Agdistis-Kybele ja Ma müsteeriumidest.⁶¹ Sanders ütleb, et ei Euripidese ega ka tolle raidkirja põhjal ei saa siiski järeldada, et “orgiate” või “müsteeriumide” all oleks mõeldud müsteeriumiiniitsiatsiooni. Ta arvab, et eriti nimetatud raidkirja puhul sunnib Ma mainimine oletama, et vokaabel *mysteria* ei ole siin seotud esoteerilis-initsiatsioonilise sisuga, vaid vihjab lihtsalt tolle jumalanna kultuse orgiastlikeksalkeeritud laadile.⁶² Ka Pireuse jumalate ema templi raidkirjades (III saj eKr) leiduvad vihjed, mida on tõlgendatud tõenditena müsteeriumiiniitsiatsiooni olemasolu kohta Kybele kultuses,⁶³ on liiga

⁵⁸ Vermaseren, “Hellenistlikud usundid,” 280.

⁵⁹ Helck, *Betrachtungen zur Großen Göttin*, 247jj.

⁶⁰ Sanders, “Kybele und Attis,” 268.

⁶¹ Taoline keeld mõjub antiikse religiooni inklusiivsuse taustal erandlikuna. Tavaline praktika oli, et inimene laskis end pühitseda mitme jumala müsteeriumidesse, kuid teadaolevalt on too keeld ka ainus omataoline.

⁶² Sanders, “Kybele und Attis,” 268.

⁶³ Vt Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 641–642.

mitmetimõistetavad, et neid võtta kui tõendeid selle kohta. Seejärel on võimalik, et IV–III saj eKr erinesid Suure Ema müsteeriumid oluliselt nendest Kybele müsteeriumidest, mida me tunneme hilisemast ajast.⁶⁴ Vaadeldavast perioodist puuduvad ka teated rituaalse enesekohitsemise kohta.⁶⁵ Viimase kombe omaksvõtt Kybele kultuses on silmnähtavalt seotud Attise kuju esilekerkimisega.

ATTIS

Attis on samuti Früügiast pärinev jumal, kelle nimi tähendab früügia lastekõnes “isa”.⁶⁶ Kui Kybele on tüüpiline emajumalatar, siis Attist on iseloomustatud sureva ja surnuist ülestõusva ning sel kombel vegetatsiooniringi kehatava jumalusena.⁶⁷ Selliste jumaluste hulka loetakse ka sumeri Dumuzi, akkadi Tammus, foiniikia Adon(is) ja egiptuse Osiris. Frazer⁶⁸ ja Burkert⁶⁹ on näidanud nende jumalate vahel palju sarnaseid jooni. Burkert on aga samas juhtinud tähelepanu ka sellele, et kõigis nimetatud jumalustes ei saa siiski näha ühe ja sama surnuist üles tõusva jumaluse lokaalseid teisendeid (nagu seda teeb Frazer), kuna nende jumalate “ülestõusmist” on mõistetud väga erinevalt: Adonis ilmub igal aastal kuueks kuuks allilmast maa peale ja pöördub siis allilma tagasi, Osiris jääb ka

⁶⁴ *Ibid.*, 642–643.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ Attis on tolle früügia jumala kreekapäraseks muudetud nimekuju. On oletatud, et tema algne nimekuju oli Ada või Atta (Carsten Colpe, “Zur mythologischen Struktur der Adonis-, Attis- und Osiris-Überlieferungen,” C. Colpe. *Kleine Schriften*. Eds. A. Löw, Andreas, M. Torini. Fünfter Band. (Berlin: Universitätsbibliothek der Freien Universität Berlin, 1996), 24).

⁶⁷ Gerlitz, “Muttergottheiten,” 500; Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 63.

⁶⁸ James Georg Frazer, *Kuldne oks*. Uurimus maagiast ja religioonist (Varrak, 2001). Vt VI ptk: Adonis; VIII ptk: Adonise rituaal; IX ptk: Attis; XI ptk: Osiris.

⁶⁹ Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, 105–122.

pärast ülesäratamist surnute juurde (s.t saab valitsejaks surnute maailmas) ning Attise kohta ei väida ükski allikas, et ta oleks surnuist üles tõusnud (pärimuse järgi säilitas peajumal vaid tema keha kōdunematuna).⁷⁰ Sarnastel seisukohtadel nagu Burkert on ka Carsten Colpe, kes on võrrelnud Adonist, Attist ja Osirist käsitlevate pärimuste mütoloogilist struktuuri.⁷¹ Analüüsides nimetatud kolme jumaluse kohta käivaid pärimusi, jõuab Colpe järeldusele, et need lood ei järgi ühist mütoloogilist mustrit,⁷² ning et järelikult ei esinda need kolm jumalust ka ühtset Vahemereruumis levinud sureva ja ülestõusva jumaluse tüüpi.⁷³ Ka mõistete “surm” ja “ülestõusmine” rakendamine nende jumaluste elusaatuse kohta on Colpe meelest vaieldav ning seda mitte ainult nende erinevate elusaatuste tõttu,⁷⁴ vaid ka seepärast, et on võimalik näidata, kuidas käsitus taolistest surevatest ja ülestõusvatest jumalatest on olnud mõjutatud XVIII ja XIX saj teaduse kristlusekriitikast (ka Kristuses nähti vaid ühte taolistest jumalustest).⁷⁵

On oletatud, et Attis esines Kybele *paredros*'ena⁷⁶ juba Früügias. Kreeka allikad mainivad teda esmakordselt siiski alles u 400. a eKr (komöödiakirjanik Theopompos) ning tema vanimad kujutised kreeka kunstis pärinevad u a-st 300 eKr (reljeef Pireusest, mis kujutab Kybelet, kes ulatab talle lille või väikese vaasi.⁷⁷ Selle põhjal on oletatud, et Attise kultus hakkaski kreeklaste hulgas

⁷⁰ Burkert, *Antike Mysterien*, 63–64.

⁷¹ Colpe, “Zur mythologischen Struktur der Adonis-, Attis- und Osiris-Überlieferungen,” 9–30.

⁷² Carsten Colpe kasutab selle kohta ingliskeelset terminit *pattern*.

⁷³ Colpe, “Zur mythologischen Struktur der Adonis-, Attis- und Osiris-Überlieferungen,” 28–29.

⁷⁴ Vrdl Burkert, *Antike Mysterien*, 63–64.

⁷⁵ Colpe, “Zur mythologischen Struktur der Adonis-, Attis- und Osiris-Überlieferungen,” 28.

⁷⁶ Kreekakeelse terminiga *paredros* tähistatakse religiooniloos naisjumala meessoost kaaslast. Meesjumala naissoost kaaslane on *paredra*.

⁷⁷ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 642; Sanders, “Kybele und Attis,” 267.

levima alles IV saj II poolel eKr.⁷⁸ On tähelepanuväärne, et ka Roomas ilmus Attise kuju Suure Ema (Magna Mater) kõrvale alles mitu sajandit hiljem pärast tolle jumaladari kultuse sisseseadmist.⁷⁹ Need faktid annavad tunnistust tolle jumaladari suhtelisest iseseisvusest. Tõenäoliselt olid Attis ja Kybele algselt kaks täiesti iseseisvat jumalust, kes seostati omavahel alles sekundaarselt.

ATTIS JA KYBELE

Attise ja Kybele müsteeriumide aluseks on Kybele ja Attise traagiline armastuslugu. Selle loo varaseim meile teadolev kirjapanek pärineb Ptolemaioste valitsusajal (IV saj eKr) elanud eumolpiidide suguvõsast⁸⁰ pärit Eleusise preestri Timotheuse sulest, kuid selle loo üksikud motiivid (Attise traagiline surm, ehkki teisel kujul) esinevad juba Herodotosel (V saj eKr). Preester Timotheuse kirjutatud raamat Suure Ema kultusest ei ole kahjuks säilinud ning me tunneme seda üksnes III saj pKr elanud kristliku kirjamehe Sicca Arnobiuse (kirjutas u aastail 300–310 pKr) teose *Adversus nationes* vahendusel (Adv. nat. 5, 5–7). Pisut teisel kujul esineb see lugu Pausaniasel (II saj pKr) (Paus. 7, 17, 10–12)⁸¹, kuid seoses Kybelega esineb Attise kuju ka väljaspool tolle armastusloo “klassikalist” kuju.

Kybele ja Attise legendist on mitu erinevat versiooni. Legendi algkuju ei ole rekonstrueeritav ja on küsitav, kas sellest ühtset versiooni kunagi eksisteerinud ongi. Arvestades tõsiasjaga, et religioossetel pärimustel puudus antiikajal kanooniliselt fikseeritud

⁷⁸ Sanders, “Kybele und Attis,” 269.

⁷⁹ Vermaseren, “Hellenistlikud usundid,” 282–283.

⁸⁰ Sellest iidsest suguvõsast pärinesid Eleusise ülempreestrid, kelle kohta kasutati nimetust *hierophantes* – “see kes püha näitab”.

⁸¹ Täielikkuse huvides olgu autoritest, kes on kirjutanud Kybele ja Attise loo kohta, nimetatud veel Ovidius, Catullus, Firmicus Maternus ning Hippolytus. Diodoros esitab legendist euhemeristliku, keiser Julianus spiritualiseeriva tõlgenduse (Colpe, “Zur mythologischen Struktur der Adonis-, Attis- und Osiris-Überlieferungen,” 11).

kuju, on üpris tõenäoline, et Kybele ja Attise loost eksisteeris juba algusest peale palju teisendeid. Samuti on kindel, et too legend on muutunud ka seetõttu, et teda on aja jooksul üha uutmoodi tõlgendatud.⁸² Üldistatult võib öelda, et Kybele ja Attise loost on kaks versiooni: ühe versiooni järgi tappis Attise jahil metssiga, teise versiooni järgi tappis ta aga enese ise. Teisest versioonist on veel omakorda olemas hulk üksteisest lahkuminevaid variante.⁸³ Nilsson peab vanemaks ja algsemaks esimest versiooni, mille täpseks paralleeliks on Adonise müüt.⁸⁴ Nende kahe jumaluse omavahelisele sarnasusele on juhtinud tähelepanu aga juba Frazer.⁸⁵ Vermaseren peab seevastu algupärasemaks legendi teist versiooni ja arvab, et seda jutustati juba Kybele kultuse keskuses Pessinuses.⁸⁶

Kybele ja Attise legendi esimese versiooni järgi, nagu seda jutustab eiegik Hermesianax Kolophonist (III saj algul eKr; teade Pausaniases: Paus VII 17, 9), oli Attis früügiyalane, kes juba sünnist saadik eunuhh oli. Ta levis Suure Ema kultust Lüüdias ning saavutas seeläbi tolle jumalataari armastuse. Sellest teada saanud armukade Zeus saatis Attise juurde metssea, kes ta tappis. Metsseamotiiv esineb juba Herodotosel, ehkki temal ei ole Attis Kybelega seotud. Herodotose järgi oli Attis (Atys) Lüüdia kuninga Kroisose poeg, kelle üks tema isa külaline metsseajahil kogemata surmas (Historia I 34–45). Üks hellenismiajastu autor, samuti Kolophonist pärinev Nikander (II saj eKr; Nikander Kolophonist Alexipharm. 8) teatab seevastu, et Attis (Attes), kes olevat olnud früügia karjus, olevat pidanud kogema Jumalate Ema poolt kõige suuremat valu ja et früüglastel teda ikka veel kevaditi taga nutavad. Seda teadet

⁸² Sanders, "Kybele und Attis," 269–270.

⁸³ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 643.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ Frazer, *Kuldne oks*. VI peatükk: Adonis, 337jj.

⁸⁶ Vermaseren, "Hellenistlikud usundid," 291. Ka Helck arvab, et motiiv Attise surmast metssea tõttu ei ole algne, vaid on laenatud Adonise legendist ja Attisele üle kantud (Helck, *Betrachtungen zur Großen Göttin*, 255).

võib tõlgendada juba kui vihjet, et Attise kannatustes (ja võib-olla ka surmas) oli osaline Kybele.

Arnobiuse poolt äratoodud versiooni kohaselt (Adv. nat. V 5jj) üritas Papas (Zeusi Früügia vaste) vägistada suurt Agdose nimelist kaljut. Too kalju-jumalanna hakkas küll vastu, kuid heitluse käigus purskas Papase seeme kaljule ning too jäi rasedaks. Kaljust sündis metsik kahesooline olend Agdistis.⁸⁷ Jumalad kartsid teda tema jõu ja agressiivsuse pärast ning otsustasid ta kahjutuks teha. Selleks segas Dionysos allikasse, kust Agdistis juua tavatses, veini, et ta magama jääks. Kui see sündinud oli, sidusid nad ta suguliiget pidi puu külge. Kui Agdistis veiniuimast ärkas, kiskus ta end jõuga vabaks, kuid nii, et ta suguliige puu külge jäi. End sel kombel ise kohitsenud, muutus Agdistis naisjumalaks. Kohitsemisel maha valgunud verest tärkas aga granaatõunapuu, mille vilja noppis Sangariose jõe jumala tütar Nana. Kui ta õuna oma sülle asetab, jäi ta rasedaks ja sünnitas poja, kes sai nimeks Attis. Nana hülgas lapse, kuid üks kits leidis ta ja toitit teda. Attis kasvas noormeheks ja temast sai karjus, kes oli nii ilus, et Agdistis armus temasse. Ta pakkus Attisele oma armastust, mille too ka vastu võttis. Kuid saatuse tahtel pidi Attis abielluma Pessinuse kuninga Midase tütreaga. Kui pulmapäev kätte jõudis, ilmus kohale ka Agdistis. Attis nägi teda, läks hulluks, kastreeris end piinia all ja suri. Agdistisel hakkas temast kahju ja ta palus, et Zeus Attise ellu ärataks. Zeus ei täitnud jumalanna palvet, kuid ta lubas, et säilitab Attise keha kõdunematuna. Seda ta ka tegi. Ka Attise juuksed jäid kasvama ning tema väike sõrm liikuma. Agdistis kinkis Attisele Pessinuses haa ning seadis tema jaoks sisse preesterkonna, et see talle igal aastal austust avaldaks. Ka piinia, mille all Attis enda kastreerinud oli, säilitas Agdistis oma pühamus – mälestuseks oma hukkunud armsamast. Sarnase loo Attise surmast jutustavad ka Ovidius (*Metamorfoosid*) ja keiser Julianus (*kõne Suure Ema*

⁸⁷ Vrdl Mithra kaljust-sünniga. Vt Manfred Clauss, *Mithras Kult und Mysterien*. (München: C. H. Beck, 1990), 71jj.

auks). Ka nemad jutustavad Attise enesekastreerimisest, kuid Ovidiuse ja Julianuse järgi ei murdnud Attis Suurele Jumalatarile truudust mitte Pessinuse kuningatütrega, vaid ühe nümfiga.

Juba Frazer on õigesti tähelepanu juhtinud tõsiasjale, et Attise enesekohitsemise loo puhul on tegemist aitioloogilise saagaga, mis peab seletama Attise preestrite hulgas praktiseeritud enesekohitsemist.⁸⁸ Kuna puudutan enesekastreerimise probleemi hiljem lähemalt, siis sellel ma siinkohal praegu pikemalt ei peatu. Frazer arvab, et aitioloogiline on ka pärimus Attise surmast metskuldi kihvade läbi, sest see võis seletada, miks tema kummardajad ja eriti Pessinuse elanikud ei söönud sealihaga.⁸⁹ Küllap on õigus Nilssonil, kui ta näeb terves Kybele ja Attise loos aitioloogilist saagat, mis püüab seletada kultuse üksikasju.⁹⁰ Need on aga paremini tuntud Rooma allikatest, mis aitavad paremini mõista ka Attise ja Kybele müsteeriumide tähendust. Rangelt võttes saabki Kybele ja Attise müsteeriumidest kui valitutele mõeldud kultusest, mille keskmes seisis spetsiifiline müsteeriumiinitsiatsioon, rääkida alles alates Rooma keisririigi ajast.

KYBELE KULTUSE JÕUDMINE ROOMA

Kuigi Kybele ja Attise müsteeriumide olemasolu on tõestatav alles alates Rooma keisririigi ajast, jõudis Suure Ema kultus Rooma juba vabariigi ajal. Teadaolevalt on see vanim idamaine kultus, mis roomlaste poolt omaks võeti ja rooma usundi osaks muudeti.

Uue kultuse sisseviimise ajendiks oli roomlaste soov lõpetada kiiresti ja edukalt sõda Kartaagoga (II Puunia sõda, 218–201 eKr). Selles olukorras otsustas Rooma senat 205. aastal eKr konsulteerida Jupiter Capitolinuse templis hoitavate sibülliraamatutega. Need

⁸⁸ Frazer, *Kuldne oks*, 388–389.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 643.

andsid vastuseks, et roomlased võidavad sõja, kui nad toovad Rooma Suure jumalate Ema (*mater deorum magna*) kultuse. Igaks juhuks konsulteeris senat selles küsimuses veel ka Delfis asuva Apolloni oraakliga. Kui ka oraakli vastus oli positiivne, saatis senat oma saatkonna Väike-Aiasse, et see “kutsuks” jumalanna Rooma.⁹¹ Saatkont siirduski Väike-Aiasse, kuid ei ole selge, kas otse Pessinusse, kus asus kõige tuntum Suure Ema pühamu ja kus hoiti jumalannat kehastavat meteoriiti, “taevast allalangenud musta kivi”,⁹² või hoopis Pergamoni, kuhu too kivi olevat mingitel meile mitte enam teadaolevatel põhjustel sattunud.⁹³ Ühe pärimuse järgi säilitati seda kivi Pergamoni Suure Ema templis ning Pergamoni kuningas Attalos I Soter (kuningas 241–197 eKr), kes oli I Rooma-Makedoonia sõjas (215–205 eKr) olnud Rooma liitlane, andis kivi Rooma saatkonnale üle.⁹⁴ Sanders peab viimast pärimust tõepärasemaks, sest kui Trooja piirkond kuulus tollal roomlastega väga sõbralikes suhetes olevasse Pergamoni riiki,⁹⁵ pidas Pessinus end kuni 183. aastani eKr sõltumatuks teokraatlikuks linnriigiks ning Sandersi meelest ei ole usutav, et sealne preesterkuningas oleks loovutanud oma riigi pühima reliikvia roomlastele.⁹⁶ Igal juhul on

⁹¹ Dörner, “Kleinasien,” 84; Sanders, “Kybele und Attis,” 275; Hendrik Simon Versnel, “Römische Religion und religiöser Umbruch,” *Die orientalischen Religionen im Römerreich*. Ed. M. J. Vermaseren. (Leiden: E. J. Brill, 1981), 51; Latte, *Römische Religionsgeschichte*, 258.

⁹² Kivi kirjeldus leidub Arnobiusel, 7, 49. Selle järgi ei olnud see kivi kuigi suur, nii et inimene võis teda kätte võtta (*ibid.*).

⁹³ Carsten Colpe, “Einführung in die Geschichte und neue Perspektiven,” *Die orientalischen Religionen im Römerreich*, Ed. M. J. Vermaseren. (Leiden: E. J. Brill, 1981), 6; Dörner, “Kleinasien,” 85. Pergamoni versiooni esindab Varro, L. L. 6, 15. Pessinuse versiooni esindavad Livius 29, 10, 7. Herodian a. O. Diod. 34, 33, 2. Strab. 12, 567. Cic. har. resp. 27. Arnobius 7, 49. Julianus, or. 5, 159 c jj. Amm. Marc. 22, 9, 5), st valdav enamik antiikautoreid.

⁹⁴ Colpe, “Einführung in die Geschichte und neue Perspektiven,” 6; Latte, *Römische Religionsgeschichte*, 258–259.

⁹⁵ Tollast poliitilist situatsiooni arvestades ei ole liigne ka mainida, et Pergamon oli II Puunia sõja ajal roomlaste liitlane Kartaaga vastu.

⁹⁶ Sanders, “Kybele und Attis,” 276.

fakt, et laeva, millega kivi Rooma viidi (pärimus nimetab seda “Iunastuse laevaks” – *Navis Salvia*), andis roomlaste käsutusse nimetatud kuningas.⁹⁷

4. aprillil 204. a eKr jõudis saatkond koos püha musta kiviga tagasi Rooma ning võeti seal suure pidulikkusega vastu.⁹⁸ Esiialgu paigutati jumalannat kehastav meteorit Palatinusele võidujumalanna Victoria templisse. Sinna jäi ta kuni 10. aprillini 191. a eKr, mil talle pühitseti samal Palatinuse künkal eraldi tempel.⁹⁹ Nõnda lülitati Väike-Aasia Suure Ema kultus ametlikult rooma religiooni koosseisu. Kuid ametliku Palatinuse kultuse kõrvale tekkisid mitteametlikud riitused, milles jumalanna teenrid, keda Väike-Aasias asunud Gallose jõe järgi “gallusteks” (*galli*) nimetati, ennast metsiku muusika ja tamburiinilöökide saatel tantsides transsi viisid ja ennast piitsutasid ning viimaks kastreerisid. Galluste rongkäikudest Roomas on andmeid juba II saj eKr.¹⁰⁰

On tähelepanuväärne, et roomlased ei käsitlenud Suure Ema kultust mitte uue ja võõra kultusena, vaid Troojast pärinevana, s.t oma isade pärandina.¹⁰¹ Sellise arusaama aluseks oli Vergiliuse “Aeneises” esinev pärimus, mis tuletab roomlaste päritolu Trooja kangelasest Aeneasest. Tema noorus möödus Ida mäel Trooja lähedal ning see lubaski teda seostada “Ida mäe suure jumalate emaga” (*Mater deum Magna Idaea*), nagu kõlas tolle jumalatari

⁹⁷ Dörner, “Kleinasien,” 85; Versnel, “Römische Religion und religiöser Umbruch,” 51.

⁹⁸ Sündmust kirjeldavad Livius 29, 10, 4. 14, 5jj, Ovidius, *Fasti* 4, 255jj, *Sil. Ital.* 17, 1jj, *App. Hann.* 233. *Aurel. Vict. v. ill.* 46. *Herodian.* 1, 11.

⁹⁹ Dörner, “Kleinasien,” 85; Colpe, “Einführung in die Geschichte und neue Perspektiven,” 6; Sanders, “Kybele und Attis,” 276. See tempel, mida tuntakse P. Romanelli väljakaevamiste kaudu, hävis korduvalt tulekahjus ja ehitati siis jälle üles. Me tunneme tema väliskuju kujutise järgi keiser Claudiuse Ara Pietatisel. Tempel püsis kuni V saj-ni pKr (Vermaseren, “Hellenistlikud usundid,” 297).

¹⁰⁰ Colpe, “Einführung in die Geschichte und neue Perspektiven,” 6; Latte, *Römische Religionsgeschichte*, 259.

¹⁰¹ Sanders, “Kybele und Attis,” 275; Zeller, “Mysterien/Mysterienreligionen,” 510; Auffarth, “Mater Magna,” 902; Vermaseren, “Hellenistlikud usundid,” 282.

tiitel Roomas ametlikult.¹⁰² Ajaloolased ja religiooniloolased on sellele vaatamata tõstatanud küsimuse, mis sundis roomlasi integreerima tolle jumalataari kultust oma usundisse. Seejuures on rõhutatud, et initsiatiiv uue kultuse sisseviimiseks tuli senati, s.t Rooma riigi poolt.¹⁰³

H. S. Versnel seletab Magna Materi kultuse omaksvõttu roomlaste poolt mitmesuguste religioossete, poliitiliste ja kultuuriliste motiivide põimumisega. Konkreetseks ajendiks oli kahtlemata sõjaolukord, milles *pax deorum* vähemalt sama palju kui *pax hominum* hävinud näis.¹⁰⁴ Et esimest jalule seada, taastati II Puunia sõja päevil mitmeid vanu riitusi ja viidi sisse uusi ning ka Magna Materi kultust tuleks siis vaadelda ühe abinõuna *pax deorum*'i taastamiseks.¹⁰⁵ Siinkohal ei tohi unustada antiikaegset veendumust, mille kohaselt *pax hominum* sõltus *pax deorum*'ist. Sellele lisandus silmnähtavalt patriootiline motiiv (Magna Mater kui Trooja, s.t roomlaste esiisa Aenease jumalanna) ning Versnel oletab, et ka puhtpoliitiline motiiv. Ta juhib tähelepanu seigale, et saatkonda, mis Delfi oraakli juurde nõu küsima läks, kuulusid inimesed, kes olid väga tihedates sidemetes II Puunia sõja võitja Publius Cornelius Scipioga (u 235–183 eKr) ning et on koguni tõendeid selle kohta, et too kuulus riigimees oligi isiklikult kogu ettevõtmise initsiaator. Seepärast võib arvata, et Scipio püüdis tolle kultuse sisseviimisega legitimeerida oma loodetavat võitu Kartaago üle religioosselt ning kindlustada seeläbi oma poliitilist prestiiži: just temale pidi jumalanna andma võidu vaenlaste üle.¹⁰⁶ Ja mitte lihtsalt üks jumalanna, vaid esiisa Aenease jumalanna. Lisaks nimetatud konkreetsetele motiividele juhib Versnel tähelepanu ka asjaolule, et Suure Ema kultus jõudis Rooma ajal, mil Rooma hakkas

¹⁰² Sanders, "Kybele und Attis," 276.

¹⁰³ Versnel, "Römische Religion und religiöser Umbruch," 51.

¹⁰⁴ Sarnaselt seletab kultuse Rooma toomist ka Hans Kloft (Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 58).

¹⁰⁵ Versnel, "Römische Religion und religiöser Umbruch," 50.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 52.

tihedalt suhtlema Vahemereruumi idaosa maadega. Puutudes kokku selle regiooniga, õppisid roomlased tundma ka sealseid usundeid ning need leidsid endale poolehoidjaid ka roomlaste hulgas.¹⁰⁷ Suure Ema kultus ning teised idamaised kultused, mis nüüd roomlaste hulgas levima hakkasid, olid tugevalt ekstaatilise kallakuga ja rahuldasi Versneli arvates vajadust emotsionaalset laadi vagaduse järgi, mida traditsiooniline vanarooma usund rahuldada ei suutnud, kuid mille järgi oli just vaadeldaval perioodil tekkinud tugev nõudlus.

ATTISE KULTUSE JÕUDMINE ROOMA

Kurt Latte ütleb, et peaaegu kõik, mida me Attise kultusest Roomas teame, pärineb keisririigi ajajärgust. Pärast seda, kui 191. a eKr valmis Suure Ema tempel, hakati tolle jumalitari auks korraldama Megalensia pidustusi, kuid neil pidustustel puuduvat igasugune side Attise müüdiga. Kuna vanimad teated Attisele pühendatud pühadest (tema “surma ja ülestõusmise” meenutamisest) pärinevad keiser Claudiuse valitsusajast (41–54 pKr), siis arvab Latte, et Attise kultus võiski Rooma jõuda alles siis.¹⁰⁸ Ka Gabriel Sanders arvab, et Attise kultus ei jõudnud Rooma koos Suure Ema kultusega. Selle kinnituseks viitab ta asjaolule, et Terentius Varro (116–27 eKr) ning Halikarnassose Dionysos (kirjutas keiser Augustuse valitsusajal) vaikivad Attisest täielikult. Sanders arvab, et Attise kultust tõrjusid Rooma riigivõimud teadlikult ning seletab seda Rooma senati katsega Suurt Ema “taltsutada”, muuta ta metsi-

¹⁰⁷ *Ibid.*, 41jj, eriti 56jj.

¹⁰⁸ Latte, *Römische Religionsgeschichte*, 261. On siiski võimalik, et Attisega seotud pidustusi pühitseti Roomas juba varem, kuid keiser Claudiuse valitsusajal hakati neid pühitseti ametlikult (Zeller, “Mysterien/Mysterienreligionen,” 510). Johannes Lyduse (*De Mensibus IV*, 59) järgi korraldas keiser märtsipidustuste tsükli ümber, järelikult eksisteeris see juba enne tema valitsusaega. Pühadetsükkel kujunes ilmselt välja pikema aja vältel.

kust Früügia viljakus- ja joovastusjumalannast rahulikumaks jumaluseks. Oli ju Suure Ema metsik loomus avaldunud kõige ilmekamalt Attise kurvas saatuses ning tema preestrite ekstaatilises joovastuses.¹⁰⁹ Siiski pidi Attise kultus jõudma Rooma juba vabariigi ajajärgul, sest juba tollest ajast on andmeid kastraatpreestrite (*galli*) olemasolust Roomas ning Attis oli nende müütiline prototüüp.¹¹⁰ Vabariigi ajajärgust (u a 100 eKr) pärinevad ka vanimad Attist kujutavad terrakotaskulptuurid.¹¹¹ Mälestiste põhjal jääb siiski mulje, et esialgu jäi Attis oma *paredra* varju. Alates I saj pKr hakkab Attise kujutiste hulk kasvama, kusjuures mõningatel mälestistel (Pompeji seinamaalingud) kujutatakse teda koguni ilma jumalannata.¹¹² See viitab kindlasti tõsiasjale, et tollal hakkas Attis esile tõusma. II saj pKr alates on Attist kujutavaid mälestisi teada juba suurel hulgal ning sellest sajandist pärinevad ka vanimad Attise auks pühitsetud iseseisvad pühamud (*Attideum*).¹¹³ Alates II saj mainitakse Attist ka raidkirjades koos Magna Materiga kui *numen*'it. Hiljem mainitakse teda neis ka iseseisvalt. IV saj raidkirjades figureerivad nii Magna Mater kui ka Attis kui kõikvõimsad jumalad, *dei magni, omnipotentes, potentissimi*.¹¹⁴

KYBELE JA ATTISE KULTUS ROOMA RIIGIS

Suure Ema auks korraldatavad iga-aastased pidustused (*Megalensia, ludi Megalenses*) viidi Roomas sisse kohe pärast Magna Materi templi valmimist Palatinusel. Need olid avalikud pidustused, mida pühitseti ajavahemikus 4.–10. aprillini. Need kuupäevad meenu-

¹⁰⁹ Sanders, "Kybele und Attis," 277.

¹¹⁰ *Ibid.*, 278.

¹¹¹ *Ibid.*; Vermaseren, "Hellenistlikud usundid," 282 ja 297.

¹¹² Vermaseren, "Hellenistlikud usundid," 283.

¹¹³ Sanders, "Kybele und Attis," 281; Vermaseren, "Hellenistlikud usundid," 283.

¹¹⁴ Sanders, "Kybele und Attis," 281.

tasid kahte olulist kultusega seotud sündmust – jumalitari “saabumist” Rooma ning tema templi pühitsemist. Neil kahel päeval tõi kõige tähtsam alaliselt Rooma linnas resideeriv magistraat, linna-preetor (*praetor urbanus*), jumalatarile ohvri. Templi kõrvale püstitati poodium, millel toimusid teatrietendused. Paljude Terentiusse (u 190–159 eKr) näidendite esietendused leidsid aset just sellel laval.¹¹⁵ Suure Ema austajaskond, kes oli juba 204. a eKr organiseerunud omalaadse vennaskonnana (*sodalitas*), korraldas igal pühadenädala päeval oma liikmetele piduliku söömaaja. Megalensia pidustused lõppesid mängudega Circus Maximuses, Palatinuse jalamil.¹¹⁶

Kord aastas tähistatavate pidustuste kõrval eksisteeris ka igapäevane templikultus. Kui Megalensia pidustustest võisid võtta osa ainult vabad roomlased, s.t orjadel ja võõramaalastel oli neis osalemine keelatud,¹¹⁷ siis templikultuses võisid osaleda ka võõramaalased ja hiljem isegi orjad.¹¹⁸ Templikultuse tegelikeks teostajateks olid aga Früügia päritoluga preestrid. Siin oli olukord roomlaste suhtes vastupidine kui Megalensia pidustuste ajal – roomlastele oli keelatud preesterkonda kuulumine. Selle põhjuseks oli enesekastratsioon, mis oli seadusega keelatud.¹¹⁹ Siiski levis see komme vaatamata selle eest ettenähtud karistustele juba vabariigi ajal ka roomlaste seas.¹²⁰ Rooma riigivõim püüdis uut kultust ka muude abinõudega kontrolli all hoida. Nii tohtisid näiteks Früügia preestrid tegutseda ainult Palatinusel asunud templi territooriumil. Üksnes kindlaksmääratud päevadel oli neil lubatud linnas kerjamas

¹¹⁵ *Ibid.*, 277; Kybele kultuse seostest teatriga vt ka Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 654.

¹¹⁶ Sanders, “Kybele und Attis,” 277.

¹¹⁷ Kurt Latte rõhutab, et Megalensia pidustustel ei osalenud ka gallused (Latte, *Römische Religionsgeschichte*, 261).

¹¹⁸ Sanders, “Kybele und Attis,” 277.

¹¹⁹ *Ibid.*, 278–279; Latte, *Römische Religionsgeschichte*, 260; Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 59.

¹²⁰ Sanders, “Kybele und Attis,” 279.

käia. Siis äratasid nad avalikkuse tähelepanu oma idamaise riietuse ja välimusega.¹²¹ Tõenäoliselt ei olnud Rooma senatil selget ettekujutust, mis laadi kultusega on tegemist, kui ta andis nõusoleku selle kultuse vastuvõtuks Roomas.¹²²

Roomast sai tähtsaim Kybele ja Attise kultuse keskus, kust kultus levis ka teistesse Rooma riigi piirkondadesse, iseäranis Kesk-Itaaliasse, Lõuna-Galliasse ja Põhja-Aafrika ladinakeelsetesse provintsidesse.¹²³ Kultuse järgijate sotsiaalse koosseisu puhul on aga tähelepanuväärne selle muutumine. Kui kultuse olid toonud vabariigi ajal Rooma senatiaristokraatia liikmed, siis keisririigi ajal leidis kultus kõige enam poolehoidjaid vabakslastute, orjade ja naiste hulgas.¹²⁴ Siin võib rääkida sarnasusest algkristlusega, kuigi kõrgest soost inimeste osakaal oli tolles kultuses kindlasti suurem kui krist-

¹²¹ *Ibid.*, 278; Latte, *Römische Religionsgeschichte*, 259. Värvika (ehkki kindlasti karikeeritud) kirjelduse neist preestritest annab meile ka II sajandil pKr elanud kirjanik Apuleius oma raamatus “Kuldne eesel”, kus ta kirjeldab neid nõnda: “Järgmisel päeval tulid nad välja, kirevad hilbud seljas, nägu kõigil kentsakalt moonutatud: paksu värviplägaga kokku mõkerdatud, silmad sõrjalt maalitud, pea ümber side, seljas safranivärvi peenest linasest ja siidist rüü, mõnel ka vööga kokkutommatud valge ürp, kuhu oli punasega risti-rästi joonistatud odotaolisi jooni, jalas kuldsed kingad. [...] Nad hüplesid hõisates, suuri mõõku ja kirveid viibutades, samal ajal kui flöödihelid andsid sõjatantsumõllule hoogu. Põiganud sisse üsna mitmesse majaõue, jõudsid nad lõpuks ühe rikka majaomaniku häärberi juurde. Ja niipea kui nad sinna said, hakkasid nad kohe ekstaasis ringi tormama, ise läbiseigi kiledalt huilates: langetatud päi väanutavad nad tükk aega hoogsate liigutustega kaela ja keerutavad kaarjalt rippuvaid juukseid, haaravad aeg-ajalt endal hammastega lihast kinni ja lõikavad lõpuks kõik kaheteralise mõõgaga, mis neil käes on, endal käsivarred lõhki. Sealjuures määratseb üks nendest hullemini kui teised, ja tuues vahetpidamata kuuldavale hingepõhjast tõusvaid õhkamisi, just nagu oleks ta jumalikku hingust täis, sarnaneb ta vaimust vaevatud nõdrameelsega – otsekui peaksid inimesed muutuma jumala juuresolekul jõuetuks ning haigeks, ja mitte paremaks, kui nad enne olid.” (Apuleius, *Kuldne eesel*. VIII raamat, 27. Tõlkinud Anne Lill. (Tallinn: Sihtasutus Hortus Litterarum), 1994, lk 141–142). Viimane lõik iseloomustab hästi ka paljude roomlaste negatiivset suhtumist gallustesse.

¹²² Latte, *Römische Religionsgeschichte*, 260. Sarnaselt arvab ka Hans Kloft (Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 59).

¹²³ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 641; Sanders, “Kybele und Attis,” 283. Tähtsamad kultuspaigad olid Itaalias Puteoli ja Ostia, Aafrikas Leptis Magna ja Kartaago ning Gallias ja Germaaniais Lyon, Trier ja Köln (Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 61).

¹²⁴ Sanders, “Kybele und Attis,” 283.

luses – oli ju Magna Materi ja Attise kultus osa ametlikust riigiusundist ning kõrgest soost koguduseliikmed moodustasid koos augustaalidega (keisrikultuse preestritega) linnakogukondade kohaliku aristokraatia.¹²⁵

Rooma riik teostas kõikjal ka kultuse üle järelvalvet selleks spetsiaalselt sisseseatud preestritekolleegiumi (*XV viri sacris faciundis*) kaudu. Riik kehtestas ka preestrite hierahia. Preesterkond, mis koosnes Roomas keisrikoja vabakslastutest (*liberti*), allutati kohalikule ülempreestrile (*archigallus*), kes määrati ametisse eelpool nimetatud kolleegiumi poolt kohalike ametivõimude ettepanekul. *Archigallus*'ele, kes ei olnud kastraat, vaid kõrgesti austatud preesterlike ülesannetega rooma kodanik¹²⁶, allusid nii meeskui ka naissoost preestrid ja ka madalama astme kultuseteenrid. Ühe osa viimastest moodustasid gallused (*galli*), kelleks olid idamaise päritoluga mehed. Need sageli “kastraatpreestriteks” nimetud mehed astusid avalikkuse ees üles metsikute tantsudega früügia muusika saatel ning tõmbasid endale tähelepanu enesepiitsutamise ja teiste sarnaste orientaalselt päritolu kommetega. Gallused olid romaniseerunud Suure Ema kultuses reliktille kultuse orientaalsest päritolust ning oma efektsete ülesastumistega võitsid nad oma kultusele ka pooldajaid. Rangelt võttes ei olnud nad siiski preestrid, vaid madalama astme kultuseteenrid (hieroduulid).¹²⁷

¹²⁵ *Ibid.*

¹²⁶ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 645; Sanders, “Kybele und Attis,” 283.

¹²⁷ *Ibid.* Nilsson käsitleb neid siiski madalama astme preesterkonnana (Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 645). Preestritena käsitleb neid ka Burkert (Burkert, *Antike Mysterien*, 41).

ATTISE PÜHADETSÜKKEL

Keisririigi ajajärgul lisanduvad aprillis toimuvatele Megalensia-pidustustele eraldi pidustused, mis on pühendatud Attisele. Need hakkavad toimuma märtsis. Tõenäoliselt võeti need pühad ametliku rooma pühadekalendrisse keisri õukonnas tegutsenud idamaise päritoluga vabakslastute mõjul.¹²⁸ Pühadetsüklist annab meile ülevaate raidkirjaline Philocaluse kalender aastast 354 pKr.¹²⁹

Pühadetsükkel hõlmab ajavahemiku 15. märtsist kuni 27. märtsini ning sellesse kuuluvad järgmised pühad:

- 1) 15. märts *canna intrat* – pilliroopäev;
- 2) 22. märts *arbor intrat* – puupäev;
- 3) 24. märts *dies sanguinis* – verepäev;
- 4) 25. märts *hilaria* – rõõmupäev;
- 5) 26. märts *requietio* – rahupäev;
- 6) 27. märts *lavatio* – pesemispäev.¹³⁰

Canna intrat juhatab sisse pühadetsükli ja algab protsessiooniga, milles erilise Attise kultusega seotud Pillirookandjate vennaskonna liikmed (*Cannophori*) viivad pilliroovarre Palatinusel asuvasse tempelile. See peab meenutama Attise seost jõgedega (Attise müüdi sündmused toimuvad Früügia jõgede Sangariose ja Gallose¹³¹

¹²⁸ Sanders, “Kybele und Attis,” 279. Viimastel oli Kybele kultuse levitamisel juhtiv roll (Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 61).

¹²⁹ Sanders, “Kybele und Attis,” 279.

¹³⁰ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 644; Sanders, “Kybele und Attis,” 279–280; Vermaseren, “Hellenistlikud usundid,” 298.

¹³¹ Viimase järgi on saanud nime ka Attise preestrid (*galli*, sg *gallus*). Sama nimetust kandsid ka Atargatise (Dea Syria) preestrid. Väike-Aasia päritoluga Kybele ja Attise kultusel on mitmeid ühisjooni Süüria kultustega (nt enesepiitsutamine ja kastratsioon). Kommet endale haavu lüüa kohtab muinaskaanani usundis juba väga varasel ajal. Et komme oli (seoses leinaga) levinud ka Iisraelis, sellele vihjatakse Vanas Testamendis (Jr 16:6; 49:37; Am 8:10; Js 3:24; Hs 7:18), kus see ka (kui võõra päritoluga tava) keelatakse (vt 3Ms 19:28). Huvitavaks paralleeliks sellele on veel tänapäevalgi šiitide hulgas levinud tava ennast märter Hussein mälestuspäeval mõõkade ja nugadega vigastada (Geo Widengren, *Religioonifenomenoloogia* II (käsi-kiri), 242).

ääres). Puupäeval toimub teine protsessioon, mille viivad läbi teise Attisele pühendunud vennaskonna, Puukandjate vennaskonna liikmed (*Dendrophori*). Nad langetavad piinia, kaunistavad selle ning kannavad siis puu Attise templi eesõue, kuhu nad ta austamiseks välja panevad. Teatavasti toimus Attise enesekastratsioon piinia all ja selle puu viis Kybele oma templisse, et nutta selle all taga oma hukkunud kallimat. Päev on seega pühendatud nende sündmuste meenutamiseks, kuid rõhk langeb sel päeval siiski Kybele leinale.¹³² Ei ole põhjust kahelda, et piinia sümboliseeris Attist ennast.¹³³ Verepäeval meenutatakse Attise kannatusi ja surma ning sel päeval toimuvad galluste metsikud riitused tantsu, enesepiitsutamise ja -kastreerimisega.¹³⁴ Rõõmupäeval toimuvad Rooma linnas lõbusad karnevalirongkäigud, milles jumalate kujutisi kantakse läbi linna. Rahupäeval puhatakse eelmise päeva läbielamistest. Pühadetsükli lõpetab pesemispäev, mil Kybele kuju sõidutatakse protsessioonivankril Almo jõe äärde ning kastetakse jõkke.¹³⁵

Teised allikad toovad nende pühade kohta veel täiendavaid detaile. Nii me teame, et üheksapäevane tsükkel pilliroopäeva ja verepäeva vahel oli paastuaeg (*Castus Matris*), mil usklikud loobusid jahutoitudest, teatud viljadest, kalast ja sealihast ning seksuaalsuhetest. Verepäev ja rõõmupäev olid orgaaniliselt seotud – nende vahel oli öine valvamine (*Pannychis*), mil usklikud palvetasid ja kaeblesid, kuni süüdati tuli ja preester kuulutas, et “jumal on päästetud” (Firmicus Maternuse teade). Pühadetsükli võib eristada kahte kõrgpunkti, millest esimese sisuks on lein Attise pärast (22.–24. märts), teise sisuks rõõm tema “pääsemise” pärast (25.–27. märts). Pühadetsükli kaudu aktualiseeriti igal aastal kord müütilisel ajal aset leidnud sündmused. Osaledes Attise auks peetavatel pidus-

¹³² Sanders, “Kybele und Attis,” 279.

¹³³ Vermaseren, “Hellenistlikud usundid,” 298.

¹³⁴ *Ibid.*, 299; Sanders, “Kybele und Attis,” 280.

¹³⁵ *Ibid.*

tustel, said Kybele ja Attise austajad osalisteks pühas draamas.¹³⁶

Eri allikate põhjal on ilmne, et selline pühadetsükkel kujunes välja pikema aja jooksul, ent selle kujunemise üksikasju me ei tunne.¹³⁷

TAUROBOLIUM

Üheks omapäraseks kultustalituseks oli Kybele ja Attise kultuses *taurobolium*. Algselt oli *taurobolium* härja ohverdamine, kuid alates III saj lõpust pKr talituse tähendus muutus ning temast sai puhastustoiming:¹³⁸ inimene, kes sellest osa saada soovis, seisis süvendis, mis kaeti restiga. Sellel tapeti härg (*taurus*) või jääb (*kr krios*)¹³⁹, kelle veri voolas pühitsetava peale. Verel pidi olema puhastav ja pühitsev mõju. See pidi lunastama ja andma uut elujõudu.¹⁴⁰ Kurt Latte ja Hans Kloft arvavad, et selle talituse juured peituvad muistsete kütikultuuride tseremooniates, mille eesmärk oli jahimehe tapetud looma jõud tema vere kaudu tapjale üle kanda.¹⁴¹

Taurobolium, mida ühe raidkirja järgi (CIL XIII 1751) viidi läbi öisel ajal¹⁴², ei olnud seotud eelpool kirjeldatud pühadetsükliga ega Palatinuse Magna Materi templiga, vaid leidis aset

¹³⁶ *Ibid.*, 281.

¹³⁷ *Ibid.*

¹³⁸ Seda toimingut on nimetatud ka vereristimiseks (*Blutstaufe*) (Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 61), kuid ehk oleks parem, vaatamata paralleelidele ristiusuga, taolist nimetust vältida. Ristimine on siiski spetsiifiliselt judeo-kristlik riitus ja rääkida sellest väljaspool juutlust (ristijate sektid) ja kristlust mõjub anakronistlikult.

¹³⁹ Viimasel juhul nimetatakse talitust *criobolium*.

¹⁴⁰ Zeller, "Mysterien/Mysterienreligionen," 511. See kujutus oli antiigis üldine (Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 653).

¹⁴¹ Latte, *Römische Religionsgeschichte*, 353; Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 61. Oluline koht roll oli Kybele kultuses ka härja munanditel, mida jumalannale erilisel tseremoonial ohverdati (*ibid.*, 62).

¹⁴² Täpsemalt kesköö paiku (*mesonyctium*).

Phrygianumis, früügia pühamus Vatikani künkal.¹⁴³ Ka see pühamu oli pühendatud Kybelele. On säilinud suur hulk raidkirju, mis jäädvustavad seda kultustalitust. Neid on leitud nii Itaaliast (vanim sealt leitud raidkiri pärineb Rooma linnast a-st 295 pKr (CIL VI 505)) kui ka provintsidest, eriti Lõuna-Galliast (vanim teadaolev pärineb Lyonist a-st 160 pKr). Antoninus Piuse valitsusaja (138–161) lõpust kuni III saj lõpuni viidi *taurobolium*'e läbi peaasjalikult talituse tellija heaks (s.t tellija oli see, kes pidi talituse õnnistavast mõjust osa saama)¹⁴⁴ või kodanike kogukonna nimel valitseva keisri heaolu eest (*taurobolia pro salute imperatoris*).¹⁴⁵ On selge, et selline *taurobolium* oli ühtlasi poliitilise lojaalsuse demonratsioon usu-lises vormis.¹⁴⁶

Eelpool nimetatud *taurobolium*'i tähenduse muutumist kajastavad mõned IV sajandi II poolest pärinevad kirjanduslikud allikad ja mõnikümmend raidkirja, mis on dateeritud ajavahemikku 300–390 pKr.¹⁴⁷ Seda “verega ristimist” on üksikasjalikult kirjeldanud kristlik kirjamees Prudentius u 400. a pKr (*Peristephanon* 10, 1006–1050). Prudentiuse järgi laskus ülepreester (*summus sacerdos* = *archigallus*) ametirõivais süvendisse. Seejärel asetati süvendi kohale puust platvorm, millel tapeti härg. Härja veri voolas läbi platvormis olevate aukude preestri peale, kes isegi lakkus seda. Kui härg veeti ära, tuli verine ülepreester august välja ja näitas end rahvale, kes austas teda eemalt. Ilmselt pidi veri preestrit puhastama (= pühitsema) ning uuendama tema elujõudu.¹⁴⁸ On oletatud, et uuenemine puudutas ka inimese surmajärgset saatust. Selle kinnituseks on viidatud ühele raidkirjale Roomast (a-st 376

¹⁴³ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 651; Sanders, “Kybele und Attis,” 284.

¹⁴⁴ Nii sooritati taurobooliume perekonna, senati, linna, sõjaväe, laevastiku jne hea käekäigu eest.

¹⁴⁵ Sanders, “Kybele und Attis,” 284–285; Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 61–62.

¹⁴⁶ Sanders, “Kybele und Attis,” 285.

¹⁴⁷ *Ibid.*

¹⁴⁸ Vermaseren, “Hellenistlikud usundid,” 301.

pKr), millel on sõnad: *taurobolio criobolioq. in aeternum renatus* (härja ja jäära ohverdamise läbi igavesti uuestisündinu).¹⁴⁹ Sanders arvab, et siin ei ole siiski mõeldud *taurobolium*'i igavesti kestvat mõju, vaid seda, et talitus mõjub kuni inimese elu lõpuni, s.t seda ei tule teatud aja tagant korrata, nagu tuli teha mõnede teiste raidkirjade järgi.¹⁵⁰ Zeller on seevastu veendunud, et taolise taurobooliumi mõju pidi kestma ka pärast surma. Viimase tõlgenduse poolt räägivad Zelleri arvates¹⁵¹ sellised kaudsed tunnistused, nagu nt hingedesaatja Hermese sauva kujutised Gallia Attise altaritel ning tolle jumaluse mainimine ühes Attise kultusega seotud raidkirjas.¹⁵² Taassünni motiiv, mida me *taurobolium*'is kohtame, ei ole aga tuletatav Attise ja Kybele müüdist.

Taurobooliumide läbiviimise kohta on andmeid kuni IV sajandi lõpuni, s.t kuni Kybele ja Attise kultuse hääbumiseni. Rääkides Kybele ja Attise kultusest kui müsteeriumisündist, on aga vaja rõhutada, et tauroboolium ei olnud valitute ringis toimuv müsteerium, vaid avalik kultusevorm. Sellele vaatamata oli Attise auks korraldatavatel pidustustel siiski ka müstiline mõõde: nad aktualiseerisid igal aastal rituaalselt üks kord müütilisel ajal aset leidnud sündmuse (Attise surma ja tema keha imelise säilimise) ning lasksid nõnda riituses osalejatel jumaluse saatusest osa saada. Sandersi arvates ei ole selge, kas tauroboolium pidi puudutama vaid inimese maist eksistentsi või mõjutama ka tema surmajärgset saatust. Kuid isegi viimasel juhul ei saa rääkida Attise kehalisest ülestõusmisest, sest sellele ei vihja ükski allikas.¹⁵³

Attise saatust seostati vilja külvi ja lõikusega.¹⁵⁴ Tõenäoliselt

¹⁴⁹ *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*. III. M. J. Vermaseren (koostaja). (Leiden: E. J. Brill, 1977), 242.

¹⁵⁰ Sanders, "Kybele und Attis," 286.

¹⁵¹ Zeller, "Mysterien/Mysterienreligionen," 511.

¹⁵² *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, 228

¹⁵³ Sanders, "Kybele und Attis," 286.

¹⁵⁴ *Ibid.*

oli Attise kultusliku taganutmise algne mõte taimekasvu maagiline stimuleerimine.¹⁵⁵ Uusplatoonikud seevastu sidusid Attise saatust iga-aastase päikesetsükliga, mis sümboliseeris neile inimhinge tõusu tõelise elu juurde.¹⁵⁶ Nii uusplatoonikute kui gnostikute tõlgenduses (Julianus, or. 5; Hippolytus, Ref. 5, 8) sümboliseeris Attise enesekastratsioon “ihulikkuse hülgamist”, mis vabastas hinge tõusmiseks jumaluse juurde. Allegoorilise tõlgenduse järgi kujutas galluste enesekohitsemine sümboolselt viljapeade lõikamist.¹⁵⁷ Teatavasti olid viljapead oluline sümbol ka Eleusise müsteeriumides.¹⁵⁸ Ilmselt peituvad mõlema kultuse juured maagilistes rituaalides, mis pidid vegetatsiooni kindlustama ja stimuleerima.¹⁵⁹

Attise austajate enesekohitsemist, mis äratas tähelepanu juba antiikajal,¹⁶⁰ on usundiloolaste poolt tõlgendatud erinevalt. Et tegemist on kiviajast pärit kombega, sellele viitab ettekirjutus, mille kohaselt tuli end kastreerida terava kiviga (Ovidius, Fasti 5, 237).¹⁶¹ Erinevalt on aga tõlgendatud tolle kombe tähendust. Nilsson näeb selles äärmusliku askeesi väljendust, mis pidi looma eelduse absoluutseks abstinentsiks.¹⁶² Sarnaselt mõistab seda ka Kloft, kes tõmbab paralleele Kybele kultuse ja montanismi vahele.¹⁶³ Baumanni arvates olevat kastreerimiskombe mõte olnud

¹⁵⁵ Zeller, “Mysterien/Mysterienreligionen,” 509–510.

¹⁵⁶ Sanders, “Kybele und Attis,” 286.

¹⁵⁷ Burkert, *Antike Mysterien*, 69.

¹⁵⁸ *Ibid.*

¹⁵⁹ *Ibid.*

¹⁶⁰ On oletatud, et ka Pauluse sarkastilise soovituseta, et tema vastased Galaatias, kes nõudsid ümberlõikamist, “laseksid end hoopis ära lõigata” (Gl 5:12), peitub vihje Kybele preestrite enesekohitsemise riitusele.

¹⁶¹ Colpe, “Zur mythologischen Struktur der Adonis-, Attis- und Osiris-Überlieferungen,” 23–24. Sarnasel seisukohal on ka Geo Widengren (*Widengren, Religioonifenomenoloogia* II, 242).

¹⁶² Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 654–655.

¹⁶³ Ta leiab, et mõlemale liikumisele oli omane range askees. Peale selle, et mõlemad liikumised tekkisid Väike-Aasias, juhib Kloft veel tähelepanu kirikuisa Hieronymuse teatele, mille kohaselt Montanus oli olnud enne ristiusku pöördumist Kybele preester (Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 66–67).

pühendatute naiseks muutmine (mida pidi rõhutama ka see, et gallused kandsid naiseriideid),¹⁶⁴ kuid tõenäolisem tundub olevat siiski Colpe arvamus, mille kohaselt kastreerimise mõte oli mehe ja naise polaarsuse ületamine ja sel kombel algse androgüünsuse taastamine.¹⁶⁵

Hellenismiajastul Attise kuju Suure Ema müsteeriumides ei tuntud, rääkimata sellest, et Attise ümber oleks tollal tekkinud omaette müsteeriumid. Vanim vihje Attise müstidele pärineb I saj-st pKr ja leidub ühel Pessinusest pärineval raidkirjal¹⁶⁶, kus on säilinud Attise austajate enesenimetus *attabokaoi*.¹⁶⁷ Nimetus vihjab sellele, et Attise austajad mõistsid end ise inimestena, kes on teinud läbi müsteeriumiiniitsiatsiooni. Nola piiskop Paulinus (u 420) kasutab mõistet *mysteria* Attise austajate enesekohitsemise kohta, mis toimus verepäeval. On kindel, et Attise austajad mõistsid enesekohitsemist konsekratsioonina, kuid see akt toimus avalikult, mitte salajase müsteeriumiiniitsiatsioonina. Siiski on kindel, et hiljemalt II saj lõpul eksisteeris avaliku enesekohitsemise kõrval ka juba viimane. Sellele viitavad Aleksandria Klemensi poolt u 200. a pKr tõendatud “usutunnistuse” sõnad, mida vastpühitsetud olevat lausunud: “Ma sõin tünpanonist, ma jõin simblast, ma kandsin kernost (savist ohvriandide alust), ma sisenesin pulmakambrisse” (*Protr.* II 15, 3).¹⁶⁸ Sama “usutunnistust” tsiteerib ka Firmicus Maternus (*de err. prof. rel.* 18, 1) (u 350 pKr), kes toob sellest ära kaks versiooni: ladinakeelse, mille tõlge kõlab: “Ma sõin tünpano-

¹⁶⁴ Hermann Baumann, *Das doppelte Geschlecht*. Ethnologische Studien zur Bisexualität in Ritus und Mythos (Berlin: Reimer, 1955), 31.

¹⁶⁵ Kybele teisend jumalanna Agdistis oli Arnobiuse järgi olnud algselt androgüün, kuid Colpe arvates olid mõlemad jumalad, nii Attis kui Kybele, olnud algselt androgüünid (Colpe, “Zur mythologischen Struktur der Adonis-, Attis- und Osiris-Überlieferungen,” 20, 22).

¹⁶⁶ *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, I, 59j.

¹⁶⁷ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 647; Sanders, “Kybele und Attis,” 287.

¹⁶⁸ ἕκ τυμπάνου ἔφαγον, ἕκ κυβάλου ἐπιον, ἐκερνοφόρησα, ὑπὸ τὸν παστὸν ὑπέδυν.

nist, ma jõin simblast, ja ma õppisin põhjalikult tundma kultuse saladusi”¹⁶⁹ ning kreekakeelse, mis kattub sisuliselt eelneva “usutunnistuse” sõnastusega, kuid mille viimane rida kõlab: “Ma olen saanud Attise müstiks”.¹⁷⁰ Kuigi need vormelid ei selgita initsiatsiooni tähendust lähemalt, võib nende põhjal ometi järeldada, et müst koges intiimset kontakti jumalusega.¹⁷¹ Järelikult on siin tegemist müsteeriumiga selle sõna klassikalises religiooniloolises tähenduses.¹⁷²

Tõenäoliselt tekkisid müsteeriumid paralleelselt Attise auks peetavate märtsipidustustega, kuid ei ole teada, milliseid riitusi neis sooritati ja kas müsteeriume pühitseti ka lahus märtsipidustustest.¹⁷³ Eeltoodud “usutunnistuste” põhjal on siiski tehtud oletusi müsteeriumides praktiseeritud rituaalide kohta. Nii eeldab Zeller, et müstid sõid tõepoolest Kybele pühade instrumentide seest.¹⁷⁴ Sarnast sõnasõnalist tõlgendust pooldab ka Kloft.¹⁷⁵ Nilsson seevastu ei usu, et söödi ja joodi tünpanoni ja simbli seest, kuid kuna püha söömaaja olemasolu on tõendatud kõigis müsteeriumiusundites, eeldab ta seda samuti Kybele ja Attise müsteeriumides. Ta oletab, et see söömaag on võrreldav *Kykeon*’i joomisega Eleusise müsteeriumides, mis lõpetas paastumise.¹⁷⁶ Nilsson juhib tähelepanu sellele, et ka *kernos*’e kandmine, mida “usutunnistuses” mainitakse, tuleb ette teistes müsteeriumides.¹⁷⁷ Kõige olulisem lause selles tekstis on aga Nilssoni meelest viimane – “ma sisenesin *pastos*’esse”. *Pastos* tähendab luuletajatel sageli pulmakambrit.

¹⁶⁹ ..de tympano manducavi, de cymbalo bibi, et religionis secreta perdidici.

¹⁷⁰ γέγονα μύστις Ἀττειῶς.

¹⁷¹ Sanders, “Kybele und Attis,” 288.

¹⁷² Müsteeriumiusundite iseloomulike tunnuste kohta vt nt Zeller, “Mysterien/Mysterienreligionen,” 504–526, lk 504 ja 515jj.

¹⁷³ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 647.

¹⁷⁴ Zeller, “Mysterien/Mysterienreligionen,” 510.

¹⁷⁵ Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, 64.

¹⁷⁶ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 647.

¹⁷⁷ *Ibid.*

Nii näeb A. Dietrich siin viidet jumaluse ja müsti armuühendusele.¹⁷⁸ Kuid sõnal on ka teised tähendused. Nii tähendab *pastos* ühtaegu templilaegast (mida nt Isise kultuses kandsid laekakandjad – pastofoorid) kui ka templiruumi. Nilsson arvab, et siin on mõeldud viimast, s.t templi siseruumi (*adyton*), kus pühitsemine aset leiab.¹⁷⁹ Kuid erinevalt Dietrichist ei usu Nilsson, et sõna *pastos* viitas armuühendusele jumaluse ja müsti vahel. Ta ütleb, et Kybele ja Attise armastus oli karske armastus (*castus amor*, Ovidius, *Fasti* IV 224), milles puudus kirk, ning et Attise kirklik armastus oli müüdi järgi suunatud mitte Kybelele, vaid ühele nümfile ja see põhjustaski Attise languse. Seepärast polevat usutatav, et seda traagiliste tagajärgedega armastust oleks pühitsemisel jäljendatud.¹⁸⁰ Igal juhul ei piisa *pastos*'e mõistest, et oletada Kybele ja Attise müsteeriumides pruudimüstika¹⁸¹ olemasolu.

On oletatud, et Attise ja Kybele müsteeriumides oli oluline müstilise surma ja taassünni idee.¹⁸² See idee on postuleeritud kõigi müsteeriumide aluseks, kuid sellele ei leidu Kybele ja Attise müüdis ühtegi pidepunkti, sest Attis ei tõuse surnuist üles.¹⁸³ See ei välista aga, et pühitsemine müsteeriumidesse võis olla seotud ka mingite lootustega paremale tulevikule sealpoolsuses. Küllap on õigus Burkertil, kui ta ütleb, et seda aspekti on müsteeriumiusundite puhul üle rõhutatud,¹⁸⁴ ent samas on lootus paremale tulevikule tõendatud kõigis müsteeriumiusundites ning eriti oluliseks muutus see hilisantiikajal, s.t ajal, mil tekkisid Kybele ja Attise müsteeriumid.

¹⁷⁸ Albrecht Dietrich, *Eine Mithrasliturgie* (Leipzig-Berlin: Teubner, 1923), 121jj.

¹⁷⁹ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 648.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 648–649.

¹⁸¹ Pruudimüstikaks nimetatakse paljudes usundites (sh juutluses ja kristluses) levinud kujutlust, mille järgi pruudina kujutletud inimhing astub pühasse abiellu peigmehega kujutletud jumalusega.

¹⁸² Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 649.

¹⁸³ *Ibid.*

¹⁸⁴ Vt Burkert, *Antike Mysterien*, 19jj.

KYBELE JA ATTIS NING TEISED JUMALAD

Antiikaegses religioonimaailmas, mis ei olnud eksklusiivne ja kus üks jumal ei välistanud teist, eksisteerisid Kybele ja Attise kultus kõrvuti arvukate teiste kreeka, rooma ja orientaalsete jumalate kultustega ja nii nagu see antiikmaailmas tavaks oli, samastati neid ka mitmesuguste teiste jumalatega. Et kreeklased olid juba arhailisel ajajärgul samastanud Kybelet jumalate ema Rheaga, sellest oli juba eelpool juttu. Suure sarnasuse põhjal Süüria Jumalatariga (Dea Syria) identifitseeriti Kybelet viimasega juba hellenismiajastul.¹⁸⁵ Kui Kybelet austati omaette jumalatarina Süüria Jumalitari kõrval, olid need kaks jumalitari ometi omavahel tihedalt seotud ja seda juba puhtikonograafiliselt – mõlemaid kujutati troonimas kahe lövi vahel ning kandmas peas müürisakmetega krooni.¹⁸⁶ Apuleius (II saj pKr) identifitseerib oma kuulsas *Isise-epifaanias* Kybele ja Isise (Apuleius, *Metamorfoosid*, XI, 5)¹⁸⁷, väljendades sellega ilmselt ühe osa Isise austajate veendumust, et Kybele on üks Isise paljudest väljendusvormidest.

Analoogiliselt toimiti ka Attisega. Esmalt samastati ta Rooma keisririigi ajajärgul Väike-Aasia kuujumala Meniga,¹⁸⁸ seejärel sai Attisest taevajumal¹⁸⁹ ja nagu tõendab Macrobius (*Sat.* I 21, 9j), ka päikesejumal. Keiser Julianuse käsitluses on Kybele kõigi jumalate ja intellektuaalsete vägede allikas, Attis aga tema loov vägi. Nõnda kirjeldab Attise lugu Julianuse järgi loova väe laskumist transtsendentsusest materiaalsesse maailma ning Attise armumine nümfu vaimu laskumist mateeriasse (*or.* V p. 167 B). See kõlab

¹⁸⁵ Hörig, *Dea Syria: Studien zur religiösen Tradition der Fruchtbarkeitsgöttin in Vorderasien*, 237–238.

¹⁸⁶ *Ibid.*, 238–240.

¹⁸⁷ Seal ütleb Isis: “Ühel pool nimetavad früglast, esimesed inimesed, mind Pessinuse jumalaemaks.” (Apuleius, *Kuldne eesel*, 193.)

¹⁸⁸ Men oli Frügia kuujumal. Tema kohta vt Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 657.

¹⁸⁹ *Ibid.*, 655.

juba väga gnostiliselt ja pole ime, et Attise kuju on kasutanud oma huvides ka gnostikud. Nii on Attisest juttu gnostilises naaseenide jutluses (Hippolytus, *Refutatio*, V 7, 3–9, 9), mille aluseks on üks vana Attise hümn. Ka naaseenide jutluses on Attis kosmiline jumalus. Nii öeldakse seal näiteks, et Suur Ema on kinkinud talle tähtedega kaunistatud peakatte (*Ref.* V, 9), s.t andnud talle taevase väe.¹⁹⁰ Jutluse aluseks olev hümn on aga täpne paralleel Apuleiuse Isise-epifaaniale ning püüab näidata, et kõik rahvad – kreeklased, liibüalased, assüürlased, kaldealased, früügiälased, egiptlased jt tunnevad jumal Attist, ehki austavad teda eri nimede all. Tähelepanuväärne on selles hümnis Attise samastamine Adonise ja Osirisega. Ilmselt ei olnud nende samastamine juhuslik, sest mõlemate jumalate näol on tegemist jumalatega, kes kogevad kannatust ja surma.

Naaseenide jutluse aluseks olevas Attise hümnis väljendub hellenismi- ja hilisantiikaja vagadusele iseloomulik tendents näha eri jumalate taga ühte jumalikku printsiipi, kuid see ei sulatanud endasse tendentsi samastada Attist ühe või teise konkreetse jumalusega. Jumalate hulgas, kellega teda samastati, oli ka Mithra, kelle elusaatus ometi Attise omast erines. Clauss juhhib tähelepanu sellele, et iseäranis Musta mere piirkonnast on leitud terrakotakujukesi, mis kujutavad Attist samamoodi nagu Mithrat, früügia mütsiga ja härjale toetumas. Esmapilgul võiks arvata, et tegemist ongi Mithraga, kuid mõningad detailid nende skulptuuride juures vihjavad üheselt Attisele.¹⁹¹ Ainult üks religioon ei lasknud end Attise kultusega ühendada – kristlus. Põhjuseks ei olnud mitte ainult ristiusu monoteistlik jumalakäsitus, tema eksklusiivne, teisi kultusi välistav loomus ning Attise kultuse seos keisrikultusega (taurobooliumid keisri hüvanguks), vaid ka see, et nii nagu paljud teisedki idamaised kultused (eriti Mithra kultus), mängis ka Kybele

¹⁹⁰ *Ibid.*

¹⁹¹ Clauss, *Mithras Kult und Mysterien*, 163–164.

ja Attise kultus tähtsat rolli ristiusu ja mittekristlike usundite vahelise võitluse lõppfaasis. Nii oli näiteks selle võitluse üks juhte ja peaideologe, keiser Julianus Apostata (361–363 pKr), Kybele kultuse innukas toetaja ja propageerija. Pole siis ime, et V saj algul ütleb kirikuisa Hieronymus Magna Materi kohta, et ta ei ole mitte jumalate, vaid on demonite ema (*mater non deorum sed daemoniorum*). Kybele ja Attise kultus häabus koos rooma religiooniga, mille osaks ta oli olnud.